עדויות ישירות ועקיפות על מבטאיה של העברית ב'עין הקורא' ליקותיאל הכהן

רבקה ירקוני

רבים ומגוונים ביותר היו מבטאיה של העברית במרוצת מאות השנים הרבות של חייה כלשון נקראת בלבד, לאחר שחדלה לשמש בפי יודעיה כלשון יום יום לכל צורכיהם. פנים שונות בביטויה של העברית מתגלות, ולעתים מסתברות, כבר בתקופה קדומה לחייה כלשון כתובה בלבד ויסודן עוד בתקופת היותה לשון דיבור. ואולם מסיבות חייהם של יודעי העברית בעת ששימשה בלשון כתובה בלבד האיצו והרחיבו את השינויים בביצוע סימני הכתב שבהם נמסרה, והדברים ידועים. המבטא האשכנזי נחשב לאחד ממבטאיה של העברית. אמנם גם בו ניתן להבחין בכמה וכמה בני מבטאים,[1] אך לכולם מספר תכונות יסודיות המייחדות את מבטא האשכנזים בקריאת העברית, כגון ההטעמה המלעילית הנפוצה, הערעור בהגיית העיצורים הגרוניים, ביצוע האות צד"י כ־[ts], והקמץ כ־[o], [u], ועוד. בכינוי 'אשכנזים' מתכַּנים, כידוע, היהודים שמוצאם מארצות אירופה ואינם מתייחסים אל גולי ספרד או פורטוגל. בדורות האחרונים תועד מבטאם המיוחד ונחקרו תולדותיו והתפתחותו (במיוחד על ידי מקס ואוריאל ויינרייך).[2]

* המאמר מבוסס על עבודת דוקטור שכתבתי בהנחייתו של פרופ' א' דותן: ר' ירקוני, 'עין הקורא' ליקותיאל הכהן. אוניברסיטת תל־אביב, תשמ"ה. בעבודתי ההדרתי את חלקו הדקדוקי של 'עין הקורא' ובחנתי את משנתו הלשונית של מחברו ואת הגיית העברית המצטיירת מן המצוי בו. כל המובאות להלן מ'עין הקורא' הן על־פי מהדורה זו (להלן: ירקוני, עין הקורא).

1 כלשונו של ילון, המדגים מספר בני מבטאים כאלה, ראה ח' ילון, 'שבילי מבטאים', קונטרסים לענייני הלשון העברית, א (תרצ"ז–תרצ"ח) עמ' 62 (להלן: ילון, קונטרסים).

2 א' ויינרייך, 'העברית האשכנזית והעברית שביידיש', לשוננו, כד (תש"ך), עמ' 242–252; כח (תשכ"א) עמ' 57–80, 180–196; 'בני הית ובני חית באשכנז: הבעיה ומה היא באה להשמיענו', לשוננו, כג (תשי"ט) עמ' 85–101; וכן: 'ראשית ההברה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית', לשוננו כז–כח (תשכ"ג–תשכ"ד), עמ' 131–147; 318–339 (להלן: ויינרייך, ראשית).

הבסיס לתיאור המבטא האשכנזי ותולדותיו היה עדויות ישירות ועקיפות שהעידו עליו דוברים אשכנזים ושהעלו ממצאֵי תעודות. התעודות נכתבו על ידי יושבי ארצות אשכנז או על ידי אלה ששמעו אותם ואת מבטאם, כגון תעתיקים לועזיים של מלים עבריות שנעשו בארצות האשכנזים, כתיבים וניקודים יוצאי דופן, מלים עבריות שחדרו ליידיש ועוד. מתעודות כאלו ניתן לעתים להפיק מידע על קיומן של תכונות המבטא האשכנזי גם בתקופות קדומות, תקופות שאין ביכולתנו להפיק מהן עדויות של אינפורמנטים חיים. למשל: כתיב יוצא דופן של מלים, דוגמת שתדלין או מפורסים[3] (שתדלָן, מפורסָם), מלמד על הטעמתן כמלעיליות, הטעמה שגררה את שינוי התנועה שלאחריה ל־e (המצוינת ביו״ד). ואולם מתעודות כאלו עשויה גם להתברר העובדה, שתכונה זו בקריאה האשכנזית, כלומר המלעיליות, לא מעולם נהגה בה, אלא שקדמה לה מסורת הטעמה שונה.

כך הדבר גם לגבי תכונות אחרות שצוינו לעיל כמאפיינות את הקריאה על־פי מסורת אשכנז, המוכרת לנו מתקופות מאוחרות יותר. במסורת זו ובתולדותיה עד שקיבלה את דמותה הנוכחית עסקו חוקרים רבים,[4] ואני מבקשת להוסיף על דבריהם מעט ממה שמצאתי בספר 'עין הקורא',[5] חיבורו של יקותיאל הנקדן האשכנזי בן המאה ה־י״ג.[6]

3 ראה ילון, קונטרסים, עמ' 62, הערה 3.

4 ראש וראשון שבהם ומורה הדרך הוא חנוך ילון, במאמריו בקונטרסים (לעיל, הערה 1), שנה א, עמ' 62–78; שנה ב, (תרצ״ח–תרצ״ט), עמ' 70–76; תש״ב, עמ' 16–39; תש״ג, עמ' 52–58. ובנוסף על מקס ואוריאל ויינרייך (ראה הערה 2), בעיקר י' ג' גומפרץ בספרו מבטאי שפתנו, ירושלים תשי״ג (להלן: גומפרץ, מבטאי, ושם בנספח גם מאמרים שנתפרסמו החל בשנת תרצ״ח) ואילן אלדר בספרו מסורת הקריאה הקדם אשכנזית מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד (= עדה ולשון ד–ה), ירושלים תשל״ט.

5 ראה ירקוני, עין הקורא.

6 על יקותיאל – מקורו, זמנו ומקומו ראה דיון מפורט בעבודתי (ראה ירקוני, שם), עמ' ד–יד. לעניין זמנו של המחבר השיג עלי לאחרונה אלדר במאמרו 'ספרות הדקדוק של יהדות אשכנז בימי הביניים', מסורות, ה–ו (תשנ״א), עמ' 10–13. הוא קובע את זמנו במאה הי״ב. בעבודתי תמכתי את הנחתי בדבר זמנו של מחבר 'עין הקורא' גם בסדר ובשיטתיות של הצגת דרכי הדקדוק העברי בתחומים שבחר לתאר: ההטעמה, המתיגה, ההקפה ואף הדיגוש. כלליהם של נושאי התחומים האלה ממוינים וערוכים בחיבור ותנאי פעולתם מבוררים. אלה מעידים על מיצוי מקורות שהיו לפניו (והם מן המאה הי״ג) וארגונם. אלדר מעריך ש'כינוס אגב סידור ועריכה אינו בהכרח מאוחר לחוסר סדר ושיטה'. לעניין זה אין לי אלא להפנות אל מה שכתב ז'

יקותיאל הנקדן חי בימי הביניים באירופה האשכנזית והתעניין כל ימיו ב'תורת הקריאה' של המקרא. על כך מעיד הוא בהקדמה לספרו באמרו: 'סַבֹּתִי אני בלבי לדרוש ולתור בחכמת המקרא כי מנעורי ועד עתה גדלתי באהלי הנוקדים והלכתי עם המדקדקים... ורדפתי מקורא אל קורא כאשר ירדוף הקורא בהרים' (עמ' 7). אגב פעולתו נתבררה לו המציאות העגומה בתחום הקריאה במקרא, שפשו בה שיבושים רבים. וכך הוא מתאר את הקוראים: 'אשר עברו תורותיה וחלפו חקיה והוסיפו וגרעו אותיות ותיבות והשכינו עליונים למטה ותחתונים למעלה ואת הנגונים הגו מן המסילה מחברים הפרידו מפורדים הצמידו' (עמ' 8). נשמעת פה תלונה בעיקר בכל הנוגע להטעמת המלים וקשריהן עם זולתן. הגורם למצב עלוב זה בקריאת המקרא היו, לדעת יקותיאל, 'קצת נוקדים המזידים' (שם), שהתרשלו בתפקידם כמסמני הניקוד והטעמים ועשו מלאכתם רמייה, ומתוך חיפזון וחוסר ידיעה טעו והתעו את הרבים: 'זקנים שגו מנקודתם בחורים מנגינתם' (עמ' 9).

גורם נוסף לשיבושי הקריאה היה, לדעת יקותיאל, חסרונם של ספרים המפרשים את חוקי הקריאה המדויקת בכל הנוגע להטעמת המלים כשהן לעצמן וכשהן קשורות לזולתן. חיסרון זה בא יקותיאל למלא בספר מתוך תקווה להסיר את השיבושים או, למצער, כדי למנוע את התפשטותם, ומתוך היענות לבקשות חוזרות ונשנות של 'רבים מבחורי עמי אשר בקשו לפני על אדות הספר הזה מדי יום יום והטוני לקרבה אל המלאכה' (עמ' 10). נאמן להבטחתו חיבר יקותיאל בחלקו הראשון של ספרו מערכת מפורטת ושלמה של כללי ההטעמה של מלות המקרא – מקום הטעם הראשי בהן, מציאות מתיגה נוספת על הטעם או במקומו בתיבות ואף העדרו ממלים המוקפות לחברותיהן. לאחר מכן הוסיף פרק בשם 'אזהרת הקורא' ובו פירט מספר שיבושים נוספים, שנכשלים בהם חלק מקוראי העברית, ולעתים אפילו כולם, בהגיית עיצורים מסוימים, תנועות, במתיגות יתרות ובמיוחד בדגשים. מסיימת את הספר מערכת הערות מסורה (שאינן צמודות לטקסט), בדרך כלל בענייני ניקוד או טעמים, וציוני תיבות או צירופים מן התורה ומשתי מגילות: אסתר ואיכה על גרסתם המדויקת (או גרסותיהם השונות בכתבי יד שונים). מתוך ההקדמה עולה שהמחבר קיבץ כאן תיבות וצירופים שנודעה לו לגביהם 'שגגת הרבים' (עמ' 10).

כחיבור מסורתי־דקדוקי שנכתב באשכנז, ותכליתו הסרת שיבושים בקריאת העברית, 'עין הקורא' הוא מקור לא אכזב למידע על העברית והגייתה בזמנו של

בן חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א, ירושלים תשי״ג, עמ' לא כהקדמה לחיבורו של המדקדק השומרוני אבו אסחק אברהים בן מארות', שחי במאה הי״ב: 'היסודות העיוניים שהספר מושתת עליהם הרצאת העניינים ומערכת המונחים הקבועה ומוגדרת היטב מלמדים שלא היה ״המסלול״ ראשון לחיבורי דקדוק בקרב השומרונים...'.

המחבר ובמקומותיו. רק חלק מן המידע הוא מפורש. חלקו האחר מרומז או מסתבר.

עדויות ישירות ומפורשות הן עדויותיו של יקותיאל על הגייתם של עיצורים מסוימים בארצות שונות באשכנז, כאמרו: 'יש תיבות רבות משנות אשה מאת רעותה ואין אנו בקיאין בזאת הארץ להבדיל, ביניהם והדמיון אור - עור, עוֹבֵד - אוֹבֵד, כַּלָּה - קַלָּה, שִׁבְתוֹ - שִׁבְטוֹ. כֵּן - קֵן ודומיהם' (עמ' 185). המחבר מעיד כאן חוסר הבחנה בין זוגות העיצורים א/ע, ט/ת ו־ק/כ[7] במבטאם של בני הארץ שהוא יושב בה. איזו ארץ היא - סתם ולא פירש,[8] אך ממה שהוא אומר לאחר מכן אתה למד שאין זו ספרד: 'וגם אנחנו שמענו שיש קצת חכמים באספמיא היודעים להבדיל בין כל תיבה לדומיהם ובין כל אות לאות ובין כל תנועה לתנועה' (עמ' 186). חוסר הבחנה בביצועם של זוגות העיצורים הללו נוהג במבטא האשכנזי, כידוע, ומתברר שנתקיים כבר בתקופתו של יקותיאל באזורי אירופה, שאת מבטא העברית שבהם הוא הכיר.

היכרות זו מתבררת מפסקה בחיבורו, שבה הוא מגלה מספר פרטים על ביצועם של עיצורים אחדים המוגבל לחלק מן היושבים באירופה האשכנזית. וכך הוא אומר: גם אנחנו ידענו כי יש קצת אשכנזים משמיעים מוצא הה̇ כאחת וכן שׂס̇ גם אנחנו יודעים כי קצת ארץ כנען הוציאו את החית כמוצא הכף הקיצונה (= כ"ף סופית, שהיא בדרך־כלל רפה) וקצת בני צרפת הוציאו את הדלת רפויה כמוצא הזין וגם את מוצא הצדי שינו הצרפתים (עמ' 186).

המחבר מגלה כאן ידיעה במבטאיהם השונים של שלושה מרכזים, שהיהודים יושבים שם: אשכנז, ארץ כנען וצרפת. צרפת - בפי קצת קוראי העברית שבה נזדהתה הגייתה של הדל"ת הרפויה עם ז"ן ואף הגייתה של הצד"י נשתנתה בפיהם מהגייתה הרגילה; ארץ כנען (בוהמיה)[9] - בפי קצת היהודים היושבים בה מתממשת החי"ת כמימושה של הכ"ף הרפה; אשכנז - בפי מקצת מן היושבים בה נשתווה מימושן

7 על ע/א ו־ק/כּ שביטוין שווה בפי המחבר ובפי בני זמנו ניתן ללמוד גם מאזהרה אחרת, שמחברנו מזהיר, ועניינה ביטוי מדויק של אותיות מסוימות בבואן בסופי תיבות, כגון עוד/ אות, קו/כּף, וראה להלן.

8 בהמשך (עמ' 186) נוקט המחבר שוב לשון דומה, בציינו, כי כל האזהרות שכתב כוונו אך ורק לאנשי ארצינו'. במספר כתבי־יד של החיבור (שיש ביניהם קשר של העתקה) נמצא במקום זה גם כינוי רמז, כלומר: 'ארצינו זאת'. בכתב יד אחד יש תוספת מבהירה: 'ארצינו את אשכנז', ונראה שתוספת מעתיק היא (כתב יד זה מוצאו מספרד).

9 על המונח 'כנען' ככינוי לארץ באירופה עומדים יעקובסון והאלה במאמר, ראה R. Jacobson and M. Hall, 'The Term Canaan in Medieval Hebrew', *For Max Weinreich on his seventieth birthday*, The Hague 1964.

של האותיות ה, ח וכך אירע גם לאותיות ס, ש (שי"ן ימנית, כמסתבר).

מדיוק בנוסח הדברים (בעמ' 186) אנו למדים על מידת הישירות של ידיעותיו של המחבר. על הגיית יהודי אשכנז הוא מעיד בלשון 'ידענו... משמיעים'; על בני כנען הוא אומר: 'יודעים... הוציאו...'; על הגיית בני צרפת אין אלא 'הוציאו... שינו...'. השוואה לנוסח דבריו לגבי הגייתם של היהודים היושבים בספרד – 'שמענו... שיש... היודעים...' – מגלה הבדל ברור בין העדויות: בעוד שעל מבטא חכמי אספמיא העדות היא עדות שמיעה, על מבטאי היהודים במרכזים האחרים יש בידיו עדות מידיעה, מכלי ראשון, כמסתבר. מאחר שלפי מסורת שהייתה בידו של ר' אליהו בחור, היה יקותיאל בפראג,[10] ושם דומה לשמו – יקותיאל הכהן בן יהודה (אולי הוא אחד מאבותיו) – נמצא ברשימת הנספים על קידוש השם בגזורות תתקנ"א (1171) בבלואה שבצפון צרפת,[11] אפשר שיקותיאל אמנם הכיר היכרות בלתי אמצעית את מבטאיהם של היהודים שבארצות מרכז אירופה אלה מתוך שישב גם ביניהם בזמן מן הזמנים.

מכל מקום מעדותו של יקותיאל עולה: (א) שכבר בזמנו נתערערה הגייתה של החי"ת כלועית בהגיית חלק מבני אירופה המרכזית, ואלו נחלקו בעניין זה "לבני הי"ת"[12] (המשמיעים את החי"ת כעין הה"א – כך קצת יהודי אשכנז – והשווה להגיית יוצאי הונגריה בימינו, למשל) ול"בני חי"ת". בין אלה האחרונים קצת היושבים בארץ כנען משמיעים אותה כמו את הכ"ף הרפה (הוא המבטא המקובל כיום על רוב האשכנזים וגם על זולתם). (ב) שבזמנו לא היה ל'קצת' יהודי אשכנז מימוש עצמאי לשי"ן הימנית, והיא נשמעה כמו הסמ"ך (והשווה להגיית חלק מיוצאי ליטא בימינו). על אבדן מימושה העצמאי של השי"ן הימנית באשכנז הרחיב בזמנו את הדיבור גומפרץ[13] והשיב עליו בן חיים,[14] ונראה שדברי יקותיאל מאשרים את הנחתו של בן חיים (וראה עוד להלן). (ג) שבזמנו של יקותיאל נתקיימו לצד"י מספר מימושים פונטיים, והאחד מהם נתייחד ליהודי צרפת, והם – לדעת יקותיאל – שינו את המבטא שנתקיים, כמסתבר, בפי בני ארצות אחרות. על מימוש הצד"י בפי יקותיאל ובפי בני מקומו אנו למדים מהעדרה מן האזהרות והעדויות בדבר השתוות עיצורים דומים בגבול בין מלים או בסופי מלים דומות. העיצורים השורקים האחרים נזכרים שם

10 מסרת המסרת לר' אליהו בחור, מהדורת כ"ד גינצבורג, עמ' 257: 'וקבלתי שהוא היה בק"ק פראג'.

11 ראה ירקוני, עין הקורא, עמ' ח, ובהערות שם.

12 על המונחים 'בני הית ובני חית' ראה במאמר בשם זה משל מ' ויינרייך (לעיל, הערה 4).

13 ראה לעיל, הערה 4.

14 קרית ספר, ל (תשט"ו), עמ' 161–168.

כולם (ז, שׂ, שׁ, ס), ואף מימושי ד, ת רפות עמם (עמ' 180–183). לצד"י אין זכר. מסתבר שנשתנתה במימושה מן השורקים שינוי של ממש, ונראה שנהגתה בעיצור מחוכך (השווה הגייתה בפי האשכנזים כולם בימינו וכן בפי רבים זולתם). הגייה שונה של הצד"י נהגה, אליבא דיקותיאל, בפי הצרפתים.[15] (ד) שבפי קוראי העברית היו לדל"ת הרפה לפחות שני מימושים שונים, והאחד מהם נהג בצרפת, שהיהודים היושבים בה השוו את הגייתה להגיית הזי"ן. על מימוש אחר – גם הוא לא תקין – ראה להלן.

על הגורם העיקרי לשינויים אלה במימושם של סימני הכתב של העברית אומר יקותיאל: 'ובכל אלו המנהגים הנוהגים בכל ארץ וארץ בשינוי האותיות (= בשינוי ביטוין) מפני שכל ארצות משנות זו מזו בלשונם והיהודים המוגלים הטו ושינו את לשונם בכל מקום גלותם... אחר לשון הארץ אשר הם יושבים בה' (עמ' 187). לאמור: הרב־גוניות בביצועו של אותו סימן כתיב וההזדהות של מספר סימנים לביצוע פונטי אחד אינם מקוריים בלשון העברית, אלא הם פרי השפעה חיצונית, השפעתה של לשון דיבור שונה מן העברית הנוהגת בפי קוראי העברית. על פי תפיסתו נתקיים פעם מימוש אחד ומיוחד לכל אחד מסימני הכתב של העברים, ומפי השמועה יודע הוא, שמציאות כזו אמנם קיימת בפי חכמים בספרד כראוי, שכן ההקפדה להבחין בין הסימנים השונים חשיבות מיוחדת לה להבנת הנכתב. וכך הוא אומר: 'כל הניקוד וכל מוצאי התיבות וכל השיכון (= מקום הטעם) וכל המתיגות – כדי להבדיל בין תיבות לתיבות לדעת פתרונם ואת משפטם ויסודם וכל מוצאיהם ומובאיהם' (עמ' 184). כרע הכרחי מקבל המחבר שינויים מסוימים שכבר נתקבלו, אך הוא מבקש למנוע שינויים נוספים במימוש האותיות, כאלה הנובעים מחוסר הקפדה או מחוסר ידיעה.

בין השינויים האלה מתאר המחבר את הגייתם של 'בוערים', שנתבטל בה הניגוד בין זוגות עיצורים דומים כשהם נקרים בסופי תיבות. לפי עדותו מבטאים אותם 'בוערים' בשווה תיבות כגון בַּד/בַּת, עֵד/עֵת, אָב/אָף/ וַיִּצֶו/ וַיְצַף ותיבות נוספות כיוצא באלו הדומות מאוד זו לזו ונבדלות תמיד באות שבסופן. העיצורים שבסופי התיבות הם ד/ת או ב/ו/ף. מתברר שבהיקרותם בסופי מלים נודהה מימושם הפונטי בפי חלק מן הקוראים, ויקותיאל רואה בהם 'בוערים'. השתוות כזו של ד/ת ו־ב/ו/ף

15 לעניין הצד"י והגייתה ויינרייך (ראשית, עמ' 330) מציע (אמנם בזהירות), שהגייתה כמחוככת מוצאה ב'תחיה הבבלית' והחלה לא לפני המאה הי"ג. אם כזו הייתה הגיית הצד"י בפי יקותיאל, מסתבר שלצרפת לא הגיעה (עדיין?). שטיינר, לעומת זאת, סבור שבצרפת נשתנתה הגיית הצד"י ממחוככת לחוככת בהשפעת מעתק דומה שחל בלשון הצרפתית (ראה R.C. Steiner, *Affricated Ṣade in the Semitic Languages*, N.Y. 1982, p. 31).

נהגה, כידוע, בפיהם של יוצאי גרמניה בימינו שהשמיעו את כל העיצורים הללו כאטומים בבואם בסופי מלים. מעדותו של המחבר על הגיית ה'בוערים' עולה שלא הייתה זו תופעה כללית, גם לא באשכנז לבדה (כמו שהעיר על ביצוע האותיות ה/ח ו־ש/ס), אלא נתייחדה לחסרי הידע או לאלה שאינם מקפידים בלשונם, כאמרו: 'אשר... לא שמו אל לבם לקרותם בחקותיהם ובמוצאיהם בלשון' (עמ' 183).

בין זוגות המלים המדגימות הגייה שגויה זו נמצא גם זוגות מלים כגון אות/עוֹד, כַּף/קַו, המלמדים גם על השוויון בביצועם של זוגות העיצורים כ/ק ו־א/ע, ועל עובדה זו, שהיא נחלת הכול כבר העמידנו המחבר במקום אחר (ראה לעיל). בין הזוגות האלה מעורר עניין הזוג אָבִיב/אָבִיו שבסוף מרכיביו האותיות ו/ב̄. על הגייתן השווה של אותיות אלו יש בידינו עדויות עוד מלשון התנאים,[16] ותמוהה לכאורה הכללת זוג מלים זה במקומנו, כמדגים הגייה שווה שגויה הנוהגת בפי 'בוערים'. אפשר שניתן ללמוד מכך על הגייה מיוחדת לווי"ו השונה מהגייתה של הבי"ת הרפה, ואפשר שזוג מלים זה נכלל במקומנו משום הגיית שתי האותיות הסופיות שבו כפ"א רפה, שלא כדין.

עוד זוג מלים מעניין מתועד בפסקה זו כנשמע בביצוע שווה והוא הזוג יָשַׁב/יָסַף והדומה לו יוֹסֵף/יוֹשֵׁב. השמעת שתי המלים הללו בשווה פירושה שלא רק ב̄/ף נשתוו בהגייה (במעמד זה), אלא גם ש/ס. והנה הגייה כזו יוחסה על־ידי יקותיאל לבני אשכנז לבדם (כאמור לעיל), בעוד שהשיבוש שתואר במקומנו נוהג רק בפי 'בני אדם', אמנם 'בוערים', אך לאו דווקא בני אזור מסוים. אפשר שלפנינו עדותו של 'מסיח לפי תומו', שהסגיר בבלי משים תופעה פונטית, שאינה תקינה לדעתו, הנוהגת גם במבטאו, אלא שהוא משתדל להימנע ממנה. תופעה זו היא אבדן הגייתה המיוחדת של השי"ן הימנית והזדהותה עם הסמ"ך (ועם השי"ן השמאלית). בימי הביניים נהג מבטא זה בכל רחבי אירופה האשכנזית, כמו שעולה משפע ראיות שכבר הביאן גומפרץ בספרו 'מבטאי שפתנו'. גומפרץ סבר 'שבכל הארצות הנוצריות נשכח במחצית הראשונה של ימי הביניים מבטאה של השי"ן הימנית' (שם, עמ' 38) ושהגייתה המיוחדת של השי"ן הימנית חזרה לעברית בהשפעת שינוי שחל במחצית המאה הי"ג בגרמנית, שינוי שהיה בעצם מעתק של S ל־Š (שם, עמ' 39). עדותו של יקותיאל במקומנו, עדות של מסיח לפי תומו עשויה לכאורה לחזק את דעתו זו של גומפרץ באשר לאבדן הגייתה המיוחדת של השי"ן הימנית, אך עדותו הישירה בדבר ההשתוות של ש/ס בהגיית קצת יהודי אשכנז בלבד סותרת אותה. בביקורתו על ספרו של גומפרץ מקשה בן־חיים על המסקנה בדבר השי"ן: אם הגיית השי"ן הימנית אבדה כליל

16 ראה, למשל, י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה[2], ירושלים, תשכ"ד עמ' 1223–1226.

מפיהם של יהודי אירופה הנוצרית, כיצד היא חוזרה? (ואין די בהשפעה של הגרמנית, שכן בה 'נולדה' השי"ן רק במעמדים מסוימים, ובעברית לאו דווקא.) בן־חיים מציע לקבל את הראיות לאיחוד הגייתן של השי"ן הימנית והשמאלית (והסמ"ך), כעדות להגיית חלק מיהודי אירופה המרכזית בלבד, בעוד שהמדייקים בלשונם וחכמים אחרים שמרו לדעתו על הגיית השי"ן הימנית העצמאית, למרות שבלשונות הלעז שבפיהם לא נתקיים הגה כזה. עם הזמן, מש'נולד' עיצור שורק חדש גם בצרפתית וגם בגרמנית, היה בכך כדי לחזק את הגייתם של קוראי העברית, ששמרו על השי"ן בייחודה, ואף להרחיב הגייה זו גם לקוראים אחרים (עד כאן דברי בן־חיים). נראה אפוא, שיקותיאל עשוי להיחשב עם אותם מדייקים בלשונם וחכמים, וגם אם אף הוא נכשל פה ושם והסגיר הגייה משובשת של השי"ן, בוודאי נלחם בזה ולא נכנע.

רוב הדוגמאות להשתווית הגייתן של מלים שונות זו מזו בעיצור שבסופן מכילות כאמור את האותיות ד/ת כמסיימות את התיבה. ברור ששתי האותיות הללו התממשו בשווה בהיקרותן במעמד זה, בפי בוערים, כאמור. סביר שההשתוות נוצרה בשל אבדן הקוליות, שהדל"ת מתייחדת בה בהשוואה לתי"ו. ונשאלת השאלה: כיצד נתבצעו שני העיצורים המסומנים באותיות הללו בהימצאם במעמד של סוף תיבה והן רפות?[17] שאלה זו קשורה גם בשאלת ביצוען הכפול של אותיות בגדכפ"ת – הדגושות והרפות – בפי בני זמנו ומקומו של יקותיאל. עדות על כך נמצאת לנו בשתי פסקאות אחרות שבחיבור. הפסקה האחת מצויה בפרק שכותרתו 'שער הדגשים הנשכחים' (עמ' 163). בפרק זה מתאר המחבר את הדגשים שבעברית לסוגיהם, לאחר שפירש את חשיבותם לצחות הלשון ולהבנת מלותיה. לאחר תיאור התנאים לבואם של הדגשים – הדגש הקל והדגש החזק – מתלונן המחבר על כי הדגש הקל איננו נשמע 'ברוב מקומות' בבואו באותיות 'וזלטמנסצק"ש', שכן 'רוב אנשי ארצינו לא ידעו להשמיע את הדגש הקל הבא באותיות האלה' (עמ' 165). ואולם על אותיות בגדכפ"ת הוא אומר: 'נשמעים בכל מלה בדגש ודיגושם ורפיונם ניכר בלשון ותקוע בפה במוצא הדבור בין שהוא דגש קל בין שהוא דגש חזק' (עמ' 165). מדברים אלה עולה במפורש, שכל שש אותיות בגדכפ"ת נתממשו בהגייה אחת כשהן דגושות, ואחרת כשהן רפות. כיצד בדיוק נתממשו אותיות אלו בהיותן רפות – סתם המחבר ולא פירש. מסתבר היו חוככות.

מסקנה כזו עולה גם מפסקה אחרת בחיבורנו, שבה חוזר המחבר אל אזהרת חז"ל

17 ילון (קונטרסים, עמ' 65) מביא את דברי יקותיאל שבכאן ומסקנתו מהם היא 'שהתי"ו הרפויה על כרחנו לא אשכנזית של ימינו היא, והבוערים אינם מדייקים והוגים אותה כדל"ת'. גומפרץ (מבטאי, עמ' 11) חולק על הסיפא שבמסקנת ילון, ובצדק.

בדבר ההפרדה 'בין הדבקים'[18] ומרחיב אותה. יקותיאל מבקש מן הקורא לקיים אזהרת חז"ל זו שנאמרה לגבי קריאת שמע, ומרחיבה על זולתה וגם על אותיות שאינן שוות, הנקרות בגבול שבין זוגות מלים הנקראות ברצף. כך, למשל, הוא מדגים זוגות מלים שבגבול ביניהן מצויות האותיות ב/ו (טוב ורע), ח/ה (פתח האהל) ט/ת (ומעט תאסוף), ע/א (נוסע אחריהם) וכמובן ה/ה (בנה הקטן), ועוד. ואין יקותיאל מדגים או אפילו מזכיר פגישת ד/ד או ת/ת, ולעומת זאת הוא מדגים ד/ז (וילד זקנים), ד/ש (עד שוב), ת/ז (את זכר) וכן ת/ש (את שמו) ות/ש (את שרה). אין הכרח להסיק מכך שביצוען של האותיות ד/ת רפות היה שוה לביצוען של ז/ש/ש (ואלה האחרונות נשתוו בביצוען תמיד זו לזו וכן לסמ"ך, כמו שעולה מהדגמת זוג כגון 'וכבס שנית' או 'ויגז שלום' באזהרת יקותיאל זו). הדמיון בין האותיות ז/ס/ש/ש המסמלות את השורקים שבעברית אינו צריך ראיה. מסתבר שבהיקרותן בגבול בין מלים רצופות ובקריאה רשלנית עשוי היה ההבדל שביניהן להתעמעם וסופו של דבר ששתי האותיות היו נשמעות כאחת. רווח ביניהן יכול היה למנוע תופעה זו, ומכאן בקשתו של יקותיאל לגבי אותיות אלה בפסקה זו. אשר ל־ד/ת סופיות ורפות, שצורפו על ידיו לקבוצת השורקים, מסתבר ששוות היו אליהם באופן חיתוכן, דהיינו גם הן נתממשו כעיצורים חוככים, בניגוד לחברותיהן הדגושות, שנתממשו כעיצורים פוצצים. נראה שבסופי מלים (גם כשלא נמצאו בצמד כנ"ל) מימשו יהודי אשכנז בחלקם את האותיות ד/ת הרפות כשורק אטום, כלומר בשווה כסמ"ך כבר בתקופתו של יקותיאל שהרי גם השי"ן נתממשה כסמ"ך בפיהם. כידוע זו היא גם הגייתה של התי"ו הרפה בפי כל האשכנזים עד היום הזה. כמסיח לפי תומו הסגיר מחברנו עצמו הגייה כזו בחרוז באחד משירי הפתיחה לחיבורו את החרוז: 'על עם כבודו חָס/וילמדהו דָת' (עמ' 5).

מכל הדברים שלעיל עלה, שבהגיית בני תקופתו של יקותיאל נתממש הדגש בהגייה באותיות בגדכפ"ת בפי הכול. ואולם יקותיאל לא ציין זאת אלא כהקדמה לתלונה שהוא מעלה מיד לאחר מכן, והיא: 'אבל וזלטמנסצק"ש הדגש הקל לא נשמע בהם ברוב מקומות... ורוב אנשי ארצינו לא ידעו להשמיע את הדגש הקל הבא באותיות האהל' (עמ' 165). התלונה היא על אי השמעת הדגש הקל באותיות זולת בגדכפ"ת, מכאן שהוא מסומן; סימון דגש באותיות זולת בגדכפ"ת בתנאֵי בואו של הדגש הקל מצוי בכתבי־יד מימי הביניים המנוקדים בשיטה המכונה 'נקוד טברני בלתי מקובל'.[19] מסתבר שביסוד תיאורו של יקותיאל עמדו כתבי־יד מן הסוג הזה, ונראה

18 ראה ברכות טו ע"ב, וכן ירושלמי ברכות פ"ב ה"ד (ד ע"ד).

19 דברי סיכום על שיטה זו ימצא המעיין אצל A. Dotan, 'Massora' *EJ*, 16, pp. 1464–1465.

שהוא סבר שיש להם ערך פונטי, אלא שרוב בני ארצו אינם יודעים לממשו. בהעידו על תופעה זו נוקט יקותיאל לשון 'רוב'; האומנם יש בכך כדי ללמד על מיעוט שקיים הבחנה בין אותיות וזלטמנסצק"ש דגושות לרפות?

ועדות נוספת מסתתרת מאחורי הדברים, והיא עולה דווקא מן השתיקה. על בגדכפ"ת העיד יקותיאל שהדגש נשמע בהן. על וזלטמנסצק"ש התלונן שאין הדגש הקל נשמע בהן (הדגש החזק נשמע גם נשמע). אותיות אהחע"ר – 'אין בהן תורת הדגשות' (עמ' 175), כלומר אין דגש בא בהן (להוציא מקרים בודדים באל"ף ובריי"ש "על פי המסורת"). ובכן כל אותיות הא"ב צוינו, פרט לאות יו"ד, שאינה נזכרת אף באחת מן הקבוצות. זאת ועוד: בפסקה על הדגשים שבעברית מעיד המחבר בהמשך גם על אבדן דגש חזק מן ההגייה בפיהם של 'בוערים' באותיות וזלטמנסצק"ש, כשהן בשווא. בעניין זה מביא המחבר דוגמאות לָרוב המוגשות בסדר הא"ב על־פי האותיות השוואיות הדגושות. והנה נמצא גם שם רק את אותיות וזלטמנסצק"ש. אין שם דוגמאות לבגדכפ"ת שוואיות דגושות וכמובן לא לאהחע"ר דגושות. אבל אין שם גם כל דוגמה ליו"ד שוואית דגושה. גם באזהרה על מתן רווח בין הדבקים, שתוארה לעיל, אין כל אזהרה על קריאתן של מלים רצופות שבגבול ביניהן נקרית האות יו"ד. משתיקתו זו של המחבר ניתן להסיק שבפי בני זמנו ומקומו נתקיים הבדל בהגייה בין יו"ד שחלים עליה תנאי הדגש הקל לבין זולתה (כביכול נתממשה הראשונה כ־j והאחרת כ־y[20]). בתנאים כאלה ניתן להבין את חסרונה של היו"ד מרשימת האותיות ששוגים במימושן בהיותן דגושות, ואין מניעה לצרפה לעניין זה לאותיות בגדכפ"ת. להגייה זו אין, כידוע, המשך בקריאה האשכנזית של ימינו.

העדות שניתן להפיק מ'עין הקורא' באשר להגיית תנועותיה של העברית, ככל הידוע למחברו ושגור בפיו, אינה ישירה, אלא מסתברת מדברים שהוא כותב וממשנתו הלשונית בתחום הזה. פעמיים בחיבור נוקט יקותיאל את הצירוף 'ז' מלכים' ככינוי לתנועות העברית (עמ' 43, 85), בעקבות המינוח שבמסורה. אך אין בכך כדי להעיד על מימוש התנועות של הניקוד הטברני כדרך המסורה, שכן במקום אחר מביע הוא בפירוש תפיסה אחרת לגבי התנועות של העברית – סימניהן וזיקתן זו לזו. על־פי יקותיאל תנועותיה של העברית הן עשר במספר וחמישה זוגות הן, חמש תנועות גדולות ומשוכות בהגייה וחמש בנות זוג להן הנקראות 'במהרה'. השמעת תנועה מן התנועות הגדולות במהרה תשווה אותה לבת זוגה – כאלה הם דבריו בפתח תיאורו בפרק המתיגות העוסק במתיגה שבהברה פתוחה ולפני שווא (עמ' 103–113). זהו

20 השווה, למשל, תעתיקים כגון jocer (= יוֹצֵר), je^a^naf (= יֶאֱנַף), jibear (= יְבָעֵר) בהשוואה למשל ל־goim (= גּוֹיִם), masai (= מַעֲשַׂי); וראה גומפרץ, מבטאי, עמ' 24–25.

היחס, לדבריו, בין הקמץ לפתח, בין הצירי לסגול, בין החולם לקמץ הקטן ('חטף קמץ' בפי יקותיאל, כמנהג הזמן), בין שורק לקיבוץ ובין חירק מלא לחירק חסר. ברור מדבריו שיש לו בפיו לא יותר מחמש איכויות לתנועות העברית. אין להכריע בוודאות אם אמנם נתקיימו בפועל שתי הכמויות, ואפשר שאך הסבר הוא לסימנים השונים של התנועות השוות באיכותן. מכל מקום אין זו ההגייה הטברנית בת שבע האיכויות התנועתיות, ואף לא ההגייה האשכנזית המוכרת לנו, שהקמץ שבה איננו שווה לפתח.[21] שהקמץ נשמע באיכותו כפתח, והצירה – כסגול אנו למדים משני מקומות, שבהם מציע המחבר עזרים מנמוטכניים לזכירת גרסה נכונה של מלה במערכת ההערות שכתב לתורה. על תיבת לְצְמִיתֻת שבויקרא כה, ל, שדומה לה (לַצְּמִתֻת) נמצאת באותו פרק בפסוק כג, הוא מציע את הצירוף 'חָלִילָה לָךְ' (במלת 'חָלִילָה' יש רצף של שתי למדין – הראשונה חרוקה והשנייה קמוצה והיא סימן לסדר: לַצְּמִיתֻת – לִצְמִתֻת. מסקנה: לדידו של המחבר קמץ ופתח היינו הך הם. דומה לכך היא העדות על הקמץ והפתח וכן על הצירי והסגול העולה מן הסימן 'וָוֵי' (קיצורו של הצירוף 'ווי העמודים'), שנועד להזכיר לקורא את ניקוד הוי"ו בשתי מלות 'והשיבך' שבתורה: וַהֲשִׁבְךָ (בר' מ, יג),[22] וֶהֱשִׁיבְךָ (דב' כח, סח). הקמץ בוי"ו הראשונה שבסימן מרמז לפתח שבצורה הראשונה, הצירה בוי"ו השנייה מרמז לסגול שבצורה השנייה על־פי סדר הכתובים – ראייה לשוויון בהגיית שני זוגות הסימנים: הקמץ והפתח, הצירי והסגול.

רמזים נוספים על ביצוע כזה של סימני התנועות הללו מפוזרים לא מעט בחיבור. אחד מהם, למשל, הוא החרוז שחורז יקותיאל בשיר הפתיחה לחיבור: 'לעשות מלאכת עבודת הַקֹּדֶשׁ / ודברים עתיקים לְחַדֵּשׁ' – סגול מתחרז עם צירי. במקום אחר, לאחר הדגמת זוגות המלים הדומות, אך השונות זו מזו באות שבסופן (ראה לעיל), מציין המחבר שיש 'מלים רבות שהן משני מינין וכתובין כאחד והפרישם בניקודם כגון אֶל/ אֵל, עֶרֶב/עֵרֶב' (עמ' 184). הבאת עניין זה לאחר התלונה של הגייה שווה של מלים השונות זו מזו אך באות שבסופן, עשויה לרמז על כך שגם זוגות המלים הנבדלות אך

21 להוציא מספר מלים עבריות שחדרו אל היידיש לפני שהקמץ נפרד מן הפתח באיכותו, כגון חָבר, נָדן, ראה ויינרייך, ראשית, עמ' 140.

22 על הצורה במקום זה מעיר יקותיאל: 'וַהֲשִׁבְךָ ל' וחד וֶהֱשִׁיבְךָ ה' מצרים סימן וָוֵי'. סימן זה מצוי גם במקורות אחרים, כגון אצל ר' אברהם בן עוזריאל (ערוגת הבושם, מהדורת א"א אורבך, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 20 והערה 23 שם). הוא מביא גם את הסימן חָלִילָה לָךְ, וכן במקראות הגדולות, הערת מסורה קטנה לצורה שבבראשית מ, יג ואצל גינצבורג, המסורה, ב, עמ' 611, סי' 296.

בניקוד צירי/סגול ביניהן – הגייתן שווה.[23]

על קמץ/פתח שהגייתם שווה אנו למדים מהכללת זוג מלים כגון אָב/אַף, והתלונה היא על ה'בוערים' שהשוו את הגייתן שלא כדין בבטלם את ההבדל שביניהן שהוא באות שבסופן (עמ' 183). מכאן שמשנתו הלשונית של המחבר באשר לתנועות העברית וזיקתן זו לזו מיוסדת על מציאות לשונית שנהגה בזמנו ובמקומו באשר לאיכות התנועות, שנמצאו בה חמש איכויות שונות וכל איכות יכלה להיות מסומנת על־ידי יותר מסימן ניקוד אחד. על מימושו של סימן הקיבוץ כ־[i], מימוש המצוי בפי חלק מן האשכנזים, אין כל רמז בחיבורנו, לא מתוך המשנה הלשונית שנזכרה לעיל ולא מתוך דברים אחרים שבחיבור.

אשר להטעמה, יקותיאל מעיד על שיבושים שנוהגים בפי 'האשכנזים' במלים המוטעמות בטעמי פזר־זרקא־סגול. לפי דבריו עשו להם האשכנזים מנהג להוסיף במלים אלה מתיגות גם כשאין התנאים לכך כשרים. לצורך שימת המתיגות יש שהם מעתיקים את הטעמת מלים אלו ממקומה בהברת המלעיל אל המלרע כדי לפנות מקום למתיגה, כך למשל במלים כגון זֶ֣רַע, טֶ֣רֶם, וְכָכָה ועוד (עמ' 77). תלונה על תזוזת טעם הפוכה, גם היא שלא כדין, מן המלרע אל המלעיל במלים המוטעמות באתנחתא הוא משמיע בהמשך; אך אותה הוא מכוון כלפי 'בוערים' בלבד (עמ' 178). משתי תלונותיו אלו ומן האזהרות, שהוא פותח בהן את תיאור השיבוש, עולה תמונה של חוסר זהירות והקפדה בהשמעה מדויקת של טעם התיבות במקומו הראוי. תמונה כזו וכוללנית הרבה יותר צייר המחבר בהקדמתו לחיבורו, בפרשו את המניעים לכתיבת ספרו, שם הוא מדבר על 'קוראי ספרי המקרא' שנשתבשו בקריאתם, ובין השאר גם 'השכינו עליונים למטה ותחתונים למעלה' (עמ' 7–8), כלומר, השמיעו מלים מלעיליות בהטעמת מלרע ולהפך. עדות כזו מלמדת שבתקופתו של יקותיאל עוד לא נשתררה הטעמת המלעיל, כדרך שהיא מקובלת כיום בהברה האשכנזית, אבל כבר פשטו חוסר הידיעה והמבוכה בתחום הזה.

נראה שאפילו יקותיאל שהיה מודע לחשיבות שבהקפדה על מקומו של הטעם בתיבה (והוא אף מציין זאת בפירוש ובהרחבה, ראה עמ' 15, 17, 18), נכשל לעתים גם הוא בבלי משים כשהוא חורז בשירי הפתיחה (או בהקדמה הכתובה פרוזה מחורזת) תיבות מלרעיות במלעיליות ולהפך. כך, למשל, נמצא בשיר הפתיחה: 'לעשות מלאכת עבדת הַקֹּדֶשׁ / ודברים עתיקים לְחַדֵּשׁ (עמ' 1). ובהקדמה לספר בתיאור הנקדנים שכשלו: 'אשר בזדון מהרו / וברצונם עקרו / ספרי ישראל ונתיב השכל המירו / ועיני עברים עורו / הורו והוגו מלב דברי שֶׁ֫קר / את הספרים לעַ֫קֵר / עד

23 ילון (קונטרסים, א, עמ' 66) ראה בקטע זה עדות להגייתם השווה של הצירה וסגול.

אין חֿקר' (עמ' 8); ועוד שם: 'כי נאמנים השחיתו והשיאו אותם / עון אשמת העם / בשנותם טֿעם / על זאת קנאתי בֿועם / ולבי רֿעם / ורוחי פגֿעם / לחזות בנֿועם / קצת מנהגי המקרא' (עמ' 9–10). נראה לי שבכתיבתו של יקותיאל מסתמנת דחיקת המלרע מפני המלעיל, ואולי רמז הוא לבאות.

כל אלה, ועוד כמותן, הן עדויות על קריאת העברית בפי יהודים במרכז אירופה במאה הי"ג העולות מדברי יקותיאל הכהן בן יצחק מפראג בספרו 'עין הקורא'. עדויות אלו – מהן מפורשות ומהן מרומזות, מהן מתוך כוונה ומהן שנאמרו מבלי משים – יש בהן תרומה לתיאור תולדותיה של מסורת ההגייה האשכנזית בקריאת העברית.